

Поховання мідника гуннського часу в Північному Приазов'ї

Матеріальна культура гуннів охарактеризована у праці І. Вернера¹. Проте в ній не висвітлено металообробного ремесла, а до складу деяких археологічних комплексів гуннського часу входять предмети виробів ремісників, в тому числі казани, клепані з невеликих обрізків мідного листа. Про виготовлення їх досі можна було судити лише на основі знахідок цілих виробів. Тому особливою інтерес викликає виявлене останнім часом у районі м. Мелітополя поховання ливарника-мідника з інвентарем. У ньому були м'яті казани і обрізки листа, мідні злитки, різноманітний інструментарій, сопло, а також три наконечники стріл з черешком і фрагмент дзеркала.

Поховання відкрито в 1972 р. на північній околиці с. Новопилипівки Мелітопольського району Запорізької області біля підніжжя нерозкопаного кургану № 8, який був взятий на облік у 1951—1952 рр. під час роботи Молочанської експедиції². Поховання розташовувалось на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Молочної на відстані 1 км від її сучасного русла. На глибині 20—30 см від поверхні і на площі 2×3 м було знайдено предмети литва, а також клепані казани з виразними слідами вогню на внутрішніх і зовнішніх стінках. Виявлена тут фаланга пальця ноги мала такі ж сліди. Очевидно, це гуннське поховання, яке належить до типу «рідкових поховань» першої групи, виділених І. П. Засецькою³. Нижче наводимо опис знахідок, які можна розподілити на дев'ять груп.

I група. Мідні злитки-заготовки і обрубки. Один злиток круглої форми розміром 4×4,8 см, товщиною 0,7 см; вага 90 г. Він має невеликий кінець, витягнутий в результаті первинної обробки, тобто розкопування (рис. 1, 3). Другий злиток неправильної форми, розміром 7×7,5 см, товщина 0,7 см, вага 220 г. Кінці обрубані, мабуть, з метою усунення раковинних шлаків. З обох боків є сліди розклепування, а на кінцях — розірвані тріщини (рис. 1, 8). Третій злиток, що являє собою половину перерубаного предмета, має довжину 15 см, найбільшу ширину 6 см, товщину 2 см; вага 975 г. Профіль його зовні блюдцєподібної форми, кут стінки —130°. На зовнішній поверхні простежуються сліди ливарного напливу, який свідчать про другу заливку (рис. 1, 9). Четвертий злиток — це половина предмета округлої неправильної форми; розміри — довжина 15 см, ширина по центру 7 см, товщина 0,8—1 см; вага 560 г. На верхній і нижній площині є нерівності, що утворилися внаслідок проковування. Кінці обрубані під прямим кутом, а на цій лінії залишилися численні сліди рубального знаряддя-зубила шириною 0,8—1,2 см (рис. 1, 5). П'ятий злиток становить четверту частину предмета. Довжина 8 см, ширина 7 см, товщина 0,5—1 см, вага 295 г. Кінці обрубані під прямим кутом. Від проковування, сліди якого є на верхній і нижній площині, заготовка прогнулась (рис. 1, 7).

Серед відходів виробництва — два обрубки. У одного з них (розміри по довжині дуги 15,5 см, вага 150 г) на зовнішній стінці є залишки шлаків, на внутрішній — сліди рубання, з яких особливо помітні два: один шириною 2,5 см, другий — 4 см (рис. 1, 11). Розмір другого обрубка по довжині дуги 12,5 см, по прямій лінії між двома кінцями 10,5 см, товщина 1—1,2 см, вага 90 г. Зовнішня стінка обвуглена шлаковими раковинами, на внутрішній — сліди рубання вузьким знаряддям. Мабуть, зубило було затуплене, в зв'язку з чим стінка дуже пом'ята і пробита не до самої основи, а скоріше зламана (рис. 1, 11).

II група. Розковані заготовки. 1) Мідний лист довжиною 16 см, шириною 7 см; вага 40 г. В результаті ковки на поверхні добре простежуються вм'ятини від невеликого вузького молотка, а на кінцях листа є гріщини. Предмет не має слідів використання. Частина його, очевидно,

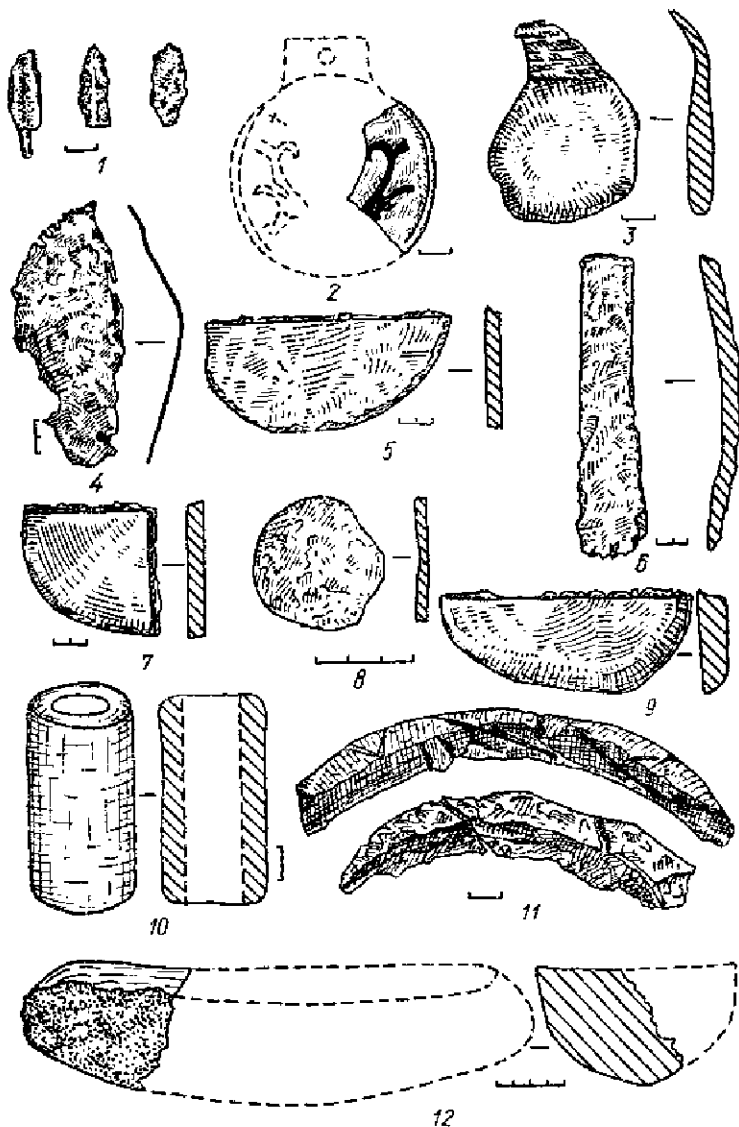

Рис. 1. Знахідки з поховання гуїнського часу поблизу с. Новопилипівка.

1 — наконечники стріл; 2 — дзеркало; 3 — злиток з первинною обробкою; 4 — розкований лист; 5 — злиток 1/2 кола; 6 — розкований брусок; 7 — злиток 1/4 кола; 8 — злиток; 9 — злиток 1/2 кола; 10 — свило; 11 — обрубки; 12 — фрагмент зернотерки, використовуваний як ковадло.

відрубана (рис. 1, 4). 2) Мідний напіврозкований брусок зі слідами широких ударів з невеликим згином. Довжина 14 см, ширина 3,5 см, вага 600 г (рис. 1, 6).

III група. Фрагменти мідних посудин, підготовлених для переплавки. Один з них, що є частиною піддона, згорнутий і має велику кількість наклепаних пластинок неправильної форми, а також залишки сажі. Довжина його 18 см, ширина 9 см. При розгортанні він являє собою непра-

вильне коло. Тулуб покритий великими й малими латками, на кожній з яких від 4—5 до 7—9 заклепок, виготовлених з тонкого розкованого листа і згорнутих у вигляді трубки. Ширина отвору для заклепок 0,3—0,4 см (рис. 2, 1).

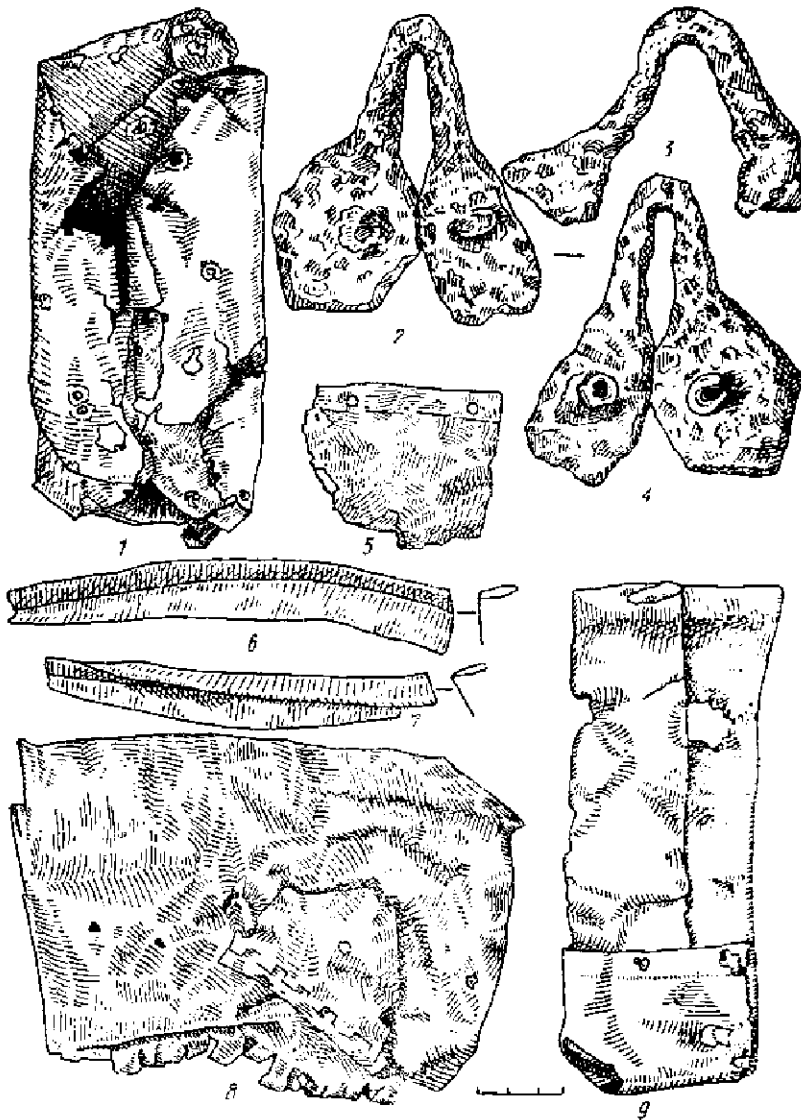

Рис. 2. Фрагменти казанів з поховання.

1 — фрагмент два мідного казана; 2—4 — залізні ручки; 5 — фрагмент казана з двома отворами; 6, 7 — вінця казанів; 8 — фрагмент казана з пелюстковим замком; 9 — фрагмент (пресований) казана зі слідами отворів для ручок.

Вертикальний стик тулуба в нижній частині наклепаний для кріплення третьої пластини. Є орнамент у вигляді ямок-наколів по прямій лінії. У верхній частині — два рваних отвори від залізних ручок, на зовнішній поверхні сліди окислів заліза. Вінця згорнуті і трохи відігнуті назовні. Висота 17,5 см, ширина 6,5 см (рис. 2, 9).

Фрагмент посудини з однією латкою на зовнішній стороні і пелюстковим замком з'єднання з нижньою частиною: ширина 17,5 см, висота 12,5 см (рис. 3, 11). На іншому фрагменті є орнамент у вигляді горизон-

гальної лінії і два отвори для заклепки. Розміри: $4,5 \times 4,5$ см (рис. 2, 5). Крім того, наявні частини двох вінець, які утворені кінцем листа, згорнутим вдвоє і відігнутим назовні під кутом 90° ; ширина верхньої площини $1-1,3$ см, довжина 15 см (рис. 2, 6). Другий екземпляр подібний до попереднього; на правому боці є сліди кування. Можливо, що при підготовці до плавки метал пресували (рис. 2, 7).

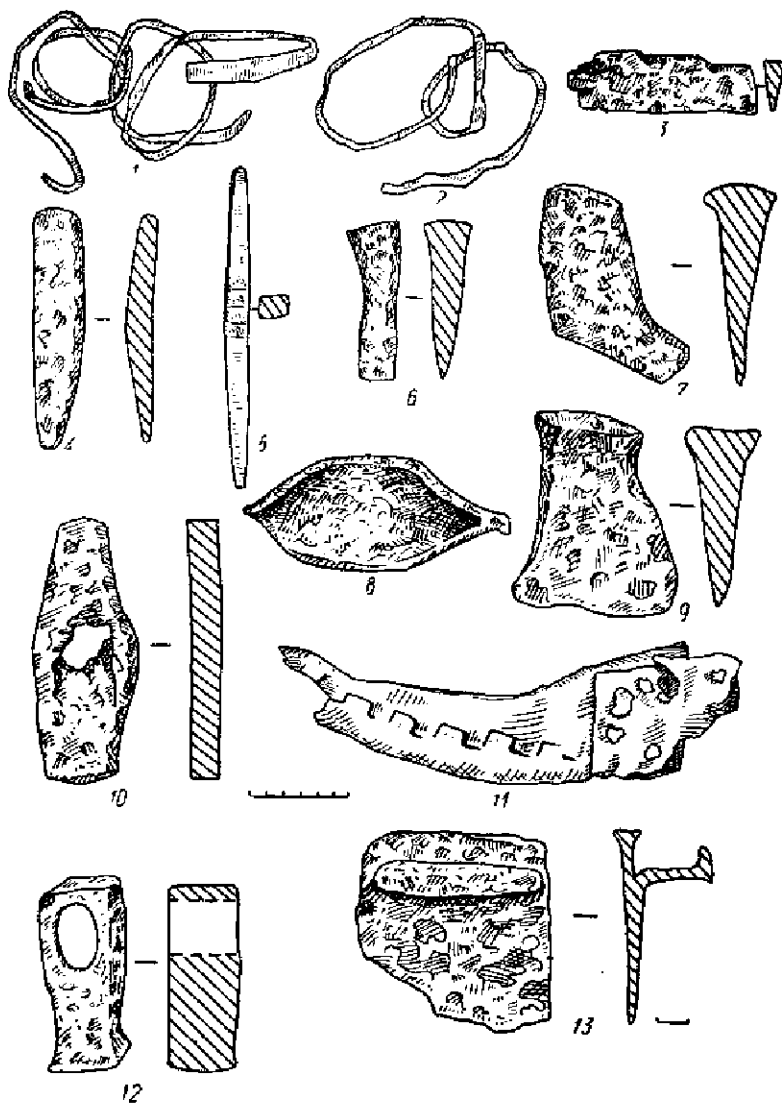

Рис. 3. Знаряддя праці і відходи виробництва.

1, 2 — стружка; 3 — ножкоподібне зубило; 4 — пробій залізний; 5 — пробій мідний; 6 — зубило; 7 — зубило чобіткове; 8 — залізний предмет зі слідами кувки; 9 — зубило трапецієподібне; 10 — молоток; 11 — фрагмент посудини з пелюстковим замком; 12 — молот; 13 — ковадло.

IV група. Виробничий інструмент. До цієї групи належать чотири зубила. Перше трапецієподібної форми, на тулубі — невеликий виступ з одного боку і вигин з другого. Верхній кінець дуже розплесканий. Висота 6 см, ширина біля основи рубаючого боку 5,8 см. Ударна площадка — $3,5 \times 2,1$ см (рис. 3, 9). Друге чобіткового типу, рубаюча частина розташована під кутом 40° щодо вертикальної ударної лінії. Стінка з одного боку дугоподібна, а друга утворює кут 130° . Верхній кінець дуже

розплесканий і дещо нахилений в один бік. Висота меншої стінки 4,5 см, більшої 5,5 см. Ширина основи рубаючого боку 3,5 см (рис. 3, 7). Третє зубило (зубильце) чотиригранне, трохи вигнуте, рубаюча частина має невеликий кут нахилу шириною 2 см. Верхня частина розклепана. Розміри — $1 \times 1,5$ см, висота 4,5 см (рис. 3, 6). Ще одне зубильце ножикоподібне, залізне, довжиною 7 см. Робоча частина розташована під черевцем з кінця, спинка має майже плоску поверхню, яка переходить у квадратний держак (рис. 3, 3).

В числі інших інструментів є залізний пробій з проковкою граней у робочій частині і площею пробійного кінця $0,5 \times 0,5$ см. По тулубу він має невеликий вигин. Висота 7,2 см, ширина 1,4 см (рис. 3, 4). Другий пробій мідний, чотиригранний. Довжина 9,6 см, площа пробійного кінця — $0,4 \times 0,4$ см, а ударного — $0,6 \times 0,5$ см. Зберігся добре, бо, очевидно, не використовувався (рис. 3, 5). До цієї групи належать ще два молотки, перший з яких плоский висотою 8,2 см, шириною по центру 2,9 см. Площа одного ударного боку — $0,5 \times 2$ см, а другого — $0,7 \times 4$ см. Ширина отвору для держака — $1,2 \times 1,2$ см (рис. 3, 10). Інший молоток залізний, висота його 11,5 см, ширина 5,3 см, ударна площина — $3,3 \times 3,3$ см. Отвір для держака конічний, розміром $2,3 \times 3,6$ см, вага 1,330 кг (рис. 3, 12). Є також невелике залізне ковадло висотою 6 см, шириною 5,7 см. Верхня частина дуже розклепана і внаслідок ударів відшарована, площа її — $4,5 \times 1,5$ см. Ліва частина основи відламана (рис. 3, 13). Очевидно, як ковадло використовувався і фрагмент зернотерки зі слідами ударів на верхній частині. Розміри: $8 \times 14,5 \times 7$ см (рис. 1, 12). Крім того, трапився залізний предмет, призначення якого не визначено, але помітна його обробка. Це плоский залізний лист довжиною 7,8 см, шириною 3,5 см, на кінцях сплюснутий, певно, майстер робив спробу відкувати пластину шириною $1,5 \times 2$ см (рис. 3, 8).

V група. Залізні ручки казанів. Є ручки у вигляді неправильної петлі із розклепаними і поламаними кінцями (рис. 2, 3), а також зігнуті, з кінцями, розклепаними в центрі. Крім того, наявні великі трубчасті заклепки для прикріплення до посудини шириною 0,5 см зі шлямкою діаметром 1,5 см (рис. 2, 2, 4).

VI група. Виробничі відходи. До них належить мідна стружка, закручена у вигляді спіралі. Товщина така сама, як у посудин, тобто 0,2—0,4 мм, довжина 10—15 см, ширина від 0,5 до 0,8 см (рис. 3, 1, 2).

VII група. Металургійний інвентар. До цієї групи входить керамічне сопло циліндричної форми, висотою 6,3 см, шириною 3,4 см, товщиною стінки 0,5—0,6 см, ширина отвору 2,3 см (рис. 1, 10).

VIII група. Зброя. До її складу входять три залізних тригранних накопечники стріл з черешком (рис. 1, 1).

IX група. Предмети туалету. Фрагмент дзеркала з орнаментом на тильному боці (рис. 1, 2).

Наведені вище дані переконують у тому, що цей виробничий інвентар належав ливарнику. Його склад вказує на спробу переплавити обрізки мідних казанів і виготовити з мідних злитків листи необхідних розмірів для виробництва казанів. Про це свідчить наявність напівфабрикатів — мідного листа і бруса та інструменту, необхідного для всіх стадій роботи — ковадла для розклепування листа, кількох зубил, молота і молотка особливої форми, сліди яких помітні на розклепаних злитках, пробіїв для підготовки отворів тощо. Залізні ручки від казанів, а також уламки залізних предметів являють собою сировину, призначену для перековування.

Таким чином, ковальсько-ливарний інвентар з Новомилинівки відображає діяльність ремісника досить широкої спеціалізації, який не тільки виготовляв казани, але й збирав і переплавляв залишки від їх виробництва (стружки і обрубки злитків), одержуючи злитки більш-менш

стандартного типу для мідних листів. Водночас він був і ковалем, виготовляв для себе інструментарій, збирав і перековував залізний лом. Але переважно цей майстер виконував функції мідника або котельника, що підтверджується характером залишків металу: серед них було 6,440 кг міді і лише 1,350 кг заліза. До складу останнього входить 0,390 кг інструмента (без вищезгаданого молота вагою 1,330 кг) і 0,960 кг залізних уламків.

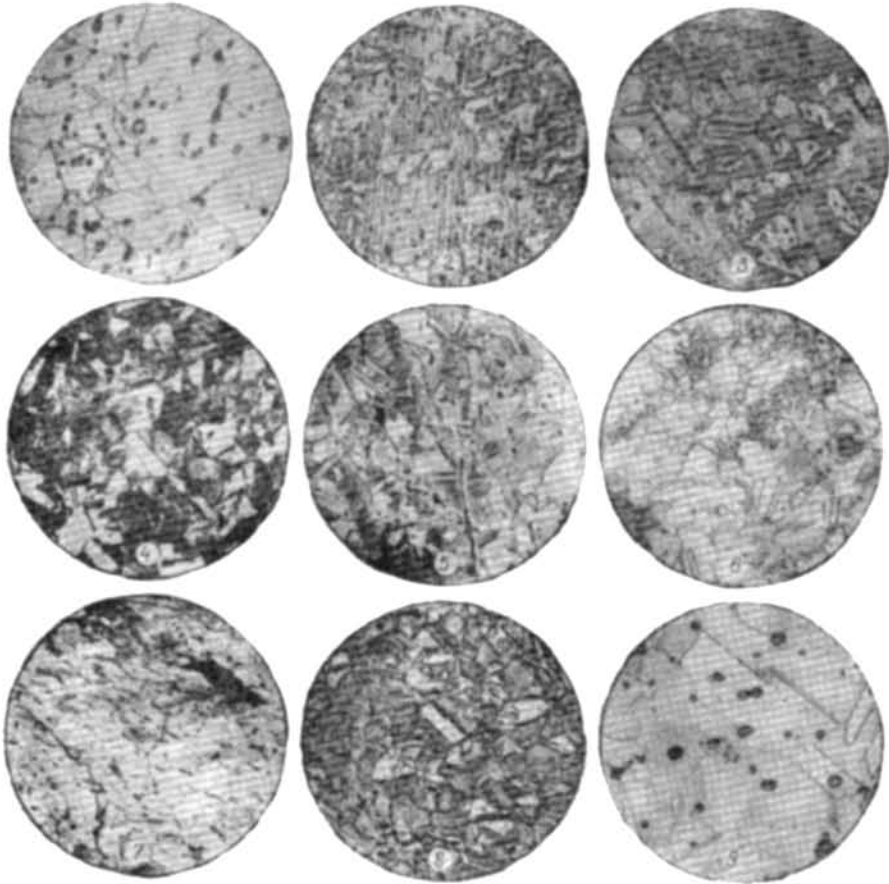

Рис. 4. Зразки мікроструктур.

1 — поздовжній зріз на фрагменті посудини; 2 — поздовжній зріз на розкованому листі; 3 — шліф на злитку № 3; 4 — шліф на злитку № 4; 5 — шліф на злитку № 5; 6 — шліф на злитку № 6; 7 — шліф на злитку № 7; 8 — шліф на пробі № 8; 9 — поздовжній зріз на казані.

У північно-західному Приазов'ї на суміжній території Придніпров'я знайдено чимало поховань, скарбів і окремих предметів, які належать до гуннського історико-культурного комплексу. На початку 30-х років у напівзруйнованому похованні в районі м. Мелітополя (Кізіярська балка) виявлено два десятки великих янтарних намистин, масивний золотий перстень з хрестоподібним щитком, прикрашений вставками з агату і рубіну, а також уламками ліпної посудини бурого кольору, з домішкою шамоту в тісті, прикрашеної по відігнутих вінцях кільцьовими зачіпками. Вона нагадує кухонну пізньозарубинецьку кераміку*. У тому ж урочищі в 1948 р. знайдено золоті діадему, нашивні бляшки, деталі сідла, мідний клепаний казан, дзеркальце, наконечник тригранної залізної стріли і кінську вуздечку⁴.

Третя знахідка походить з району с. Стара Ігрень на Дніпропетровщині і складається із золотої діадеми, янтарного намиста, позолоченої

* Дані наведено за повідомленням В. М. Даниленка.

Результати спектрального аналізу кольорового металу

Назва предмета	Cu	Su	Pb	Zn	Bi	Ag
с. Новоцивілівка, фрагмент посудини	осн.	0,1	0,6	—	0,015	0,005
резкований лист 1/2 кола		0,08	0,7	0,085	0,005	0,05
злиток 1/2 кола		0,03	0,25	—	0,012	0,03
злиток 1/4 кола		0,02	0,45	—	0,015	0,05
злиток 1/2 кола		0,04	0,15	—	0,005	0,05
злиток округлої форми		0,003	0,12	—	0,008	0,025
злиток округлої форми		0,015	0,25	—	0,012	0,04
пробій		0,03	0,8	—	0,004	0,07
м. Мелітополь (урочище Кізіяр), казан		0,25	0,2	—	0,006	0,03
с. Зелений Луг (фрагмент казана) Слов'янськ		0,015	0,25	—	0,025	0,02
злиток № 1			0,03—0,1	—	0,001	—
злиток № 2			0,03—0,1	—	0,001	—
злиток № 3			0,03—0,1	—	0,001	—

скляної намистини та 29 золотих нашивних прикрас⁵. Четвертий культурний комплекс випадково знайдено в с. Новоіванківці Новомиkolaївського району Запорізької області. В його складі були золота пряжка, браслет, нашивні бляшки і пластини поліхромного стилю, а також дволезий меч і глиняна посудина⁶. Не менш цікавий п'ятий комплекс, виявлений під час оранки колгоспного поля в уроч. Макартет поблизу с. Жовтневого Токмакського району на Запоріжжі. Він складається з двох мідних казанів, трьох мечів, двох гем^{*}.

Нова знахідка фрагмента мідної посудини із заклеюю трапилась під час розвідок автора в долині р. Молочної біля підніжжя корінного берега на північ від с. Зелений Луг Якимівського району Запорізької області.

У Північному Причорномор'ї відомі й інші культурні комплекси гуннського часу⁷. Населення гуннського племінного союзу, яке жило в Степовому Приазов'ї, було тісно зв'язане з цією територією. Воно, незважаючи на неспокійні часи і необхідність міняти місцелеребування, мало своє дуже розгалужене і розвинуте ремісничче виробництво. Склад комплексів вказує на значну майнову і соціальну диференціацію суспільства, зокрема в ремісничому середовищі. Колишній господар описаного вище інвентаря, безсумнівно, був ремісником середньої руки, котельником, ливарником і ковалем. Склад його нехитрого майна свідчить про ощадливе ставлення до виробничих матеріалів. Можливо, що цей ремісник брав участь у перекочуваннях свого племені, не залишаючи праці і в далеких походах.

Нові дані спростовують упередження стародавніх авторів щодо гуннів. Зокрема, Іордан вважає, нібито у них не було ремісничого виробництва і характеризує кочівників, як жорстокий рід, що «не знав ніякої іншої справи, крім полювання»⁸. На підставі цього свідчення в науці склалися уявлення, що гунни стояли на більш низькому економічному рівні, ніж інші племена⁹.

Слід коротко зупинитись на питанні про датування і культурну належність описаного комплексу. Розглядати його необхідно в зв'язку з іншими згаданими вище знахідками, до складу яких входили мідні кле-

* Зберігається у Запорізькому краєзнавчому музеї.

Sb	As	Fe	Ni	Co	Mn	Au
0,25	0,05	1,5	0,03	—	0,017	—
0,06	?	0,7	0,017	—	0,02	—
0,17	0,08	0,01	0,04	—	<0,01	0,001
0,13	0,06	0,02	0,03	—	<0,01	0,001
0,07	—	0,003	0,03	—	—	0,001— 0,003
0,08	?	0,002	0,02	—	—	0,001
0,11	—	0,03	0,03	—	?	0,001
0,1	0,035	0,002	0,04	—	—	?
0,09	0,03	0,02	0,03	—	?	0,003— 0,01
0,12	0,015	0,04	0,008	—	0,015	0,001
—	0,01	0,1—0,5	0,001	0,1	0,1—1	—
—	0,01	0,1—0,5	0,001	0,1	0,1—1	—
—	0,01	0,1—<5	0,001	—	0,1—>1	—

пані казани того ж типу, що й новопилипівський, а також залізні тригранні наконечники стріл, фрагмент круглого дзеркальця. Привертає увагу й тілопальний обряд поховання. Щодо цього є різні думки. Зокрема, К. Ф. Смирнов вважає подібні поховання з вказаним інвентарем пізньосарматськими, В. Ф. Пешанов — аланськими, або, як і Д. Я. Телегін, алано-гуннськими¹⁰.

Але таке датування викликало сумніви, і тому було висловлене припущення, що ці поховання можуть належати до сармато-аланського і гуннського часу¹¹. На нашу думку, описаний матеріал датується гуннським часом, бо предмети поліхромного стилю, мідні казани із залізними ручками і замковими з'єднаннями у вигляді пелюсток, свідчать про якісно новий етап у культурі кочових племен у Північному Приазов'ї, характерний лише для періоду гуннського панування¹².

Важливими є результати досліджень характеру і технології виготовлення мідних предметів. Шляхом спектрального аналізу визначено кількісний склад металу*, на підставі металографічних даних** вивчено структуру металу (рис. 4).

Всі досліджені предмети мали сліди ковзання, одержані при холодному і гарячому куванні (рис. 1, 7; 3). Як показав спектральний аналіз цих виробів, вони мали мідну основу з включенням олова, свинцю і при відсутності цинку, лише в одному випадку в кованому листі (рис. 1, 4) був невеликий процент — (0,085) цинку (табл.). Відсутність останнього компоненту, очевидно, свідчить про особливу технологію одержання кольорового металу, або про наявність іншої сировинної бази на відміну від західної зони (мається на увазі черняхівська культура і Херсонес)¹³.

За кількісним складом кольоровий метал з Новопилипівки близький до мідних злитків із Слов'яносербська поблизу Артемівська на Донеччині¹⁴. Отже, не виключена можливість самостійного металодобування в межах східної зони на території Європейської частини СРСР.

* Аналіз виконано в лабораторії Інституту археології АН СРСР під керівництвом Є. М. Черних. Автор висловлює подяку Є. М. Черних і С. М. Палестіну.

** Визначення проведено лабораторією технології металів при Мелітопольському інституті механізації і електрифікації сільського господарства під керівництвом С. М. Палестіна.

¹ *Werner Joahim*. Beiträge Zur Archäologie der Attila Reiches. München, 1956.

² *Вязьмитка М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т.* Кургани біля с. Новопилипівки і радгоспу «Аккермень». — АП, 1960, т. 8, с. 22, рис. 2.

³ *Засецкая И. П.* Особенности погребального обряда гуннской эпохи на территории степей Нижнего Поволжья и Северного Причерноморья. — АСЗ, 1971, вып. 13, с. 61.

⁴ *Пешанов В. Ф.* Мелитопольская диадема. — КСИА АН УССР, 1961, вып. 11, с. 70—74.

⁵ *Ковалева И. Ф.* Погребение IV в. у с. Старая Игреня. — СА, 1962, № 4, с. 233—238.

⁶ *Пешанов В. Ф., Телегин Д. Я.* Жертвенное место алао-гуннского времени в урочище Макартет. — АО 1967 г. 1968, М., с. 229—232.

⁷ *Тиханова М. А., Черняков И. Т.* Новая находка погребения с диадемой в северо-западном Причерноморье. — СА, 1970, № 3, с. 117—126, табл. 1; *Каменецкий Н. С., Кропоткин В. В.* Погребение гуннского времени близ Танаиса. — СА, 1962, № 3, с. 235—240.

⁸ *Иордан*. О происхождении и деянии готы. — В кн.: Гетика. М., «Восточная литература», 1960, § 122—123.

⁹ *Шрамко Б. А.* К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. — В кн.: Проблемы скифской археологии. М., 1971, с. 95.

¹⁰ *Смирнов К. Ф.* Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии. — ВССА, 1954, М., с. 246; *Пешанов В. Ф.* Вказ. праця, с. 70—74; *Пешанов В. Ф., Телегин Д. Я.* Вказ. праця, с. 332.

¹¹ *Тиханова М. А., Черняков И. Т.* Вказ. праця, с. 126.

¹² *Амброс А. К.* Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. — СА, 1971, № 2, с. 104; *Рутківська Л. М.* Кочовники та землероби на території степової України в середині I тисячоліття н. е. — Археологія, 1969, т. 12, с. 156.

¹³ *Черных Е. Н., Барцева Т. Б.* Сплавы цветных металлов. — В кн.: Металл черняховской культуры. М., «Наука», 1972, с. 50—117; *Кадегее В. И.* Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. н. э. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1970, с. 41. Наявні також дані, здобуті лабораторією спектрального аналізу кафедри стародавньої історії Харківського державного університету ім. Горького. Автор дякує Л. П. Грубняк за одержані матеріали.

¹⁴ Фонди Харківського історичного музею. Реєстр Левицького, № 54—55.

В. Д. МИХАЙЛОВ

Погребение медника гуннского времени в Северном Приазовье

Резюме

В настоящей публикации описаны материалы кузнечно-литейного комплекса из погребения гуннского времени, найденного у подножья кургана в пойме р. Молочной близ с. Новофилипповка Мелитопольского района Запорожской области.

В состав инвентаря входят: медные слитки-заготовки, обрубки, раскованные заготовки, фрагменты сосудов, подготовленные для переплавки, кузнечный инструментарий, железные ручки котлов, производственные отходы (медная стружка), металлургический инвентарь, оружие (стрелы) и предметы туалета (зеркало). Перечисленные предметы свидетельствуют о том, что обитавшее в Северном Приазовье население гуннского племенного союза в определенной мере было связано с названной территорией и имело собственное разветвленное и разностороннее ремесло.

Данные спектрального и металлографического анализа медных предметов показали наличие медной основы с включением олова и свинца (в одном случае незначительный процент цинка — 0,085). Отсутствие цинка, по-видимому, указывает на особую технологию получения цветного металла и дает возможность предполагать существование самостоятельного металлургического центра на восточной территории Европейской части СССР.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

Гончарна майстерня у Белгороді Київському

З 1966 р. кафедра археології та музеєзнавства Київського ордену Леніна державного університету імені Т. Г. Шевченка веде розкопки стародавнього Белгорода, розташованого на правому березі р. Ірпеня за 23 км від Києва (рис. 1). Досліджуються оборонні укріплення, ве-